

EWA WŁODARCZYK, GRUPA ODNIESIENIA

(w:) J. Pilch (red. nauk.), Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku, tom II, Warszawa 2003, s. 122-127

ang. *reference group*,
 franc. *groupe de reference*,
 niem. *Bezugsgruppe, Referenzgruppe*,
 ros. *riefierientnaja grupa*

s. 122

- grupy, które pełnią funkcje układu porównawczego – z nimi jednostka porównuje się w celu określenia i oceny własnej pozycji społecznej; pojęcie grupy odniesienia wprowadził do nauk społecznych w 1942 r. Herbert H. Hyman, badając subiektywne postrzeganie przez jednostki własnej pozycji społecznej w relacji do pozycji jednostek należących do innych kategorii społecznych; zdaniem Hymana te społeczne grupy porównania to grupy odniesienia, na tle których jednostka się lokuje i postrzega, które dostarczają owej jednostce miar i kryteriów dla oznaczenia jej statusu – są tłem, których cechy służą do określenia jej właściwości społecznych.

Kontynuacji, rozszerzenia i reinterpretacji propozycji H.H. Hymana dokonywali następnie między innymi: Stouffer i jego współpracownicy, M. Sherif, M.H. Kuhn, T. Shibutani, H.H. Kelley, T.H. Newcomb, T.D. Kemper, R.K. Merton, a na gruncie polskim: J. Sowa, M. Łoś, P. Skeris, M. Ziółkowski, T. Nawrocki, L. Gołdyka.

Zdaniem Muzafera Sherifa (1968) grupa odniesienia to ta, z którą jednostka się identyfikuje lub aspiruje do przynależności do niej.

Manford H. Kuhn (1972) twierdził, że za grupę odniesienia (*orientational other*) należy uznać jednostkę lub grupę, która jest dla jednostki psychologicznie znacząca, do której jednostka jest przywiązana emocjonalnie i z którą się identyfikuje. Tak widziana grupa odniesienia dostarcza owej jednostce podstawowych kategorii pojęciowych, przy pomocy których tworzy ona, podtrzymuje lub zmienia kształt jej autokonceptji i rzeczywistości społecznej.

T. Shibutani (1986) uważał natomiast, że pojęcie grupy odniesienia winno się odnosić do grupy, której perspektywę wykorzystuje dana jednostka postrzegając otaczający go świat i która to grupa dostarcza swoistej matrycy, poprzez którą jednostka postrzega rzeczywistość, porządkuje ją, ocenia i kieruje się nią w swoich zachowaniach. Za grupę odniesienia mogą więc służyć wszystkie obiekty społeczne, a także publiczność składająca się z rzeczywistych lub wyobrażeniowych uosobień, którym przypisywane są określone wartości.

Marek Ziółkowski (1981) rozważał i interpretował pojęcie grup odniesienia w perspektywie interakcjonizmu symbolicznego, wiążąc je z grupą lub grupami wyznaczającymi perspektywę poznawczą i wartościującą jednostki (poprzez opisywanie społecznie narzuconego sposobu przypisywania znaczeń obiektom – grupom, jednostkom, kategoriom społecznym

s. 123

– wykorzystywanego następnie do porównawczej samooceny i sterującego aspiracjami).

Obecnie przyjmuje się, że za pojęciem „grupa odniesienia” może się kryć grupa, jednostka lub tylko jej jakieś cechy albo cecha, jakaś wartość czy wzór. Przyjęło się określać te układy odniesienia grupami, gdyż są one ujmowane w kontekście życia grupowego lub jako jego wytwory.

Typologia grup odniesienia. Syntetycznego zestawienia proponowanych w literaturze kryteriów wyróżniania grup odniesienia celem przesłania implikacji, jakie niosą dla badań, dokonał Piotr Skeris.

Najbardziej znanym w literaturze jest kryterium funkcji grup odniesienia. Harold H. Kelley (1952), gratyfikując uszczegółowienia swoich poprzedników, wprowadził rozróżnienie normatywnej i porównawczej funkcji grup odniesienia. W oparciu o tę koncepcję wyróżnia się więc grupy odniesienia normatywnego i porównawczego.

1) *Grupy odniesienia normatywnego (normative reference group)* - zwane też grupami odniesienia socjalizacyjnego - są grupami, które służą jako źródło norm dla jednostki w zakresie zachowań i postaw. Mogą to być grupy istniejące realnie lub hipotetycznie, za których członka osobnik się uważa bądź takie, których członkiem osobnik chciałby się stać. Grupy te mogą akceptować/zaakceptować lub odrzucać/odrzucać jednostkę i są w stanie nagradzać ją za dostosowanie lub karać za niedostosowanie się do norm. Wobec powyższego jednostka chce zdobyć i utrzymać akceptację tych grup. Aspiracje przynależności do określonych grup można zróżnicować na:

- aspiracje równoznaczne z uczestnictwem w niej i pełnieniem określonych ról;
- aspiracje łączące się wyborem danej grupy dla celów instrumentalnych – dla ułatwienia realizacji innych aspiracji;
- aspiracje determinujące uczestnictwo w pewnych grupach jako wtórna konsekwencja osiągnięcia określonego statusu;
- konkretyzacja mglistych aspiracji poprzez uczestnictwo w danej grupie dla sprawdzenia trafności ich wyboru, szans realizacji i właściwych kierunków ich uszczegółowienia;
- aspiracje, których kierunek i poziom jest dyktowany atrakcyjnością pewnych grup odniesienia, aspiracjami związanymi z określonymi rolami społecznymi, wartościami, wzorami kulturowymi, ideałami, symbolami przynależności lub akceptacji.

W obrębie grup odniesienia normatywnego można wyróżnić ich rodzaje w zależności od tego, czy dane wartości i normy są zinternalizowane przez jednostkę oraz czy grupy te są zainteresowane działaniami jednostki. Autorem tej propozycji jest Robert H. Turner, który wyróżnił:

- grupy identyfikacji czyli te, których wartości i normy jednostka zinternalizowała, z którymi psychologicznie się utożsamia i które traktuje jako własne,
- grup wartościowane (valuation groups) czyli grupy, które są wyznaczone przez jej grupę identyfikacji jako punkty odniesienia, jako zasadne źródło norm,

- grupy interakcyjne czyli te, które są elementami środowiska społecznego i które jednostka musi uwzględniać w toku realizacji własnych celów, chociaż nie są one istotne w znaczeniu normatywnym czy porównawczym,
- grupy audytoryjne, obserwatorów (audience groups), z którymi jednostka może się nie identyfikować, które też mogą jednostki nawet nie dostrzegać, lecz których uwagę chciałaby zwrócić na siebie, które oddziałują na nią za pośrednictwem wyobrażeń, jakie o nich dana osoba posiada, przypisuje ona im bowiem pewne wartości i normy (bardziej lub mniej zasadne) i dostosowuje do nich swoje zachowania.

W przypadku grup odniesienia normatywnego można mówić o generalnej prawidłowości: jednostka dąży do porównań z osobami w podobnym położeniu, wykazującymi podobne opinie, wartości, cechy, przymioty i osiągnięcia. To porównywanie się niekiedy dokonywane jest automatycznie, niekiedy refleksyjnie i w sposób zaplanowany. Efektem porównań może być poczucie względnego upośledzenia społecznego oznaczające świadomość jednostki zajmowania przez nią niższej, gorszej pozycji w porównaniu z innymi lub swoją wcześniejszą sytuacją albo poczucie uprzywilejowania społecznego w identycznym porównaniu (pojęcia te wprowadził Samuel A. Stouffer). Można je zanalizować, biorąc pod uwagę takie ich wskaźniki jak:

s. 124

rozpiętość – postrzegany stopień odchylenia sytuacji pożądanej od aktualnej, intensywność – subiektywne odczucie natężenia oraz częstotliwość – proporcja osób w grupie doświadczających takiego samego poczucia).

2) *Grupy odniesienia porównawczego (comparative reference group)* stanowią natomiast kontekst porównania, źródło standardów, punkt odniesienia dla oceny siebie i innych. Rola tego typu grupy jest tu bierna, a jej funkcja wiąże się z dostarczaniem ram, standardu, według którego jednostka może ocenić siebie i innych (przy czym poczucie względnego upośledzenia lub uprzywilejowania – efekt tych porównań - może powstać na skutek porównania z aktualną pozycją innych, jak i z własnymi wcześniej posiadanymi pozycjami). Postrzeganie samego siebie, swojej sytuacji, innych ludzi i całego świata społecznego oraz opis tych zjawisk są znormalizowane i ustalone jako dorobek kulturowy grupy.

Theodore D. Kemper (1968), widząc w grupach odniesienia porównawczego szeroko rozumiane układy dostarczające wzorów realizacji wartości pochodzących od grup odniesienia normatywnego, podjął próbę uporządkowania grup odniesienia porównawczego i wyodrębnił cztery typy:

- grupy wykorzystywane przez jednostkę przy ocenie własnej sytuacji,
- grupy pomocne przy określaniu poprawności, słuszności i zasadności własnego zachowania, postaw lub opinii (przeszłych lub wyobrażonych),
- grupy dostarczające jednostce modeli określonych ról społecznych, umożliwiające uczenie się pełnienia nowo przyjętych ról,
- grupy akomodacyjne, ułatwiające przystosowanie (w sytuacji kooperacji, współpracy) lub aktywizujące wysiłki (w sytuacji rywalizacji, współzawodnictwa),

a także wskazujące jednostce uzupełniające lub równoległe sposoby odpowiedniego zachowania.

Tak wyodrębnione analitycznie grupy odniesienia normatywnego i porównawczego są ze sobą sprzężone. Wybór grup odniesienia jest następstwem ogólniejszych postaw i aspiracji jednostki, te zaś kształtują się pod wpływem jej samooceny i oceny jej sytuacji w konfrontacji z określonymi układami odniesienia porównawczego. Przyjęte układy odniesienia silnie oddziałują na aspiracje jednostki, lecz równocześnie jej pewne plany i aspiracje decydują w znacznej mierze o identyfikacji z określonymi grupami i przejmowania ich standardów jako kryteriów porównawczych, jak i wytycznych normatywnych.

W praktyce życia społecznego te same grupy mogą pełnić obie funkcje - odniesienia normatywnego i porównawczego.

Przegląd typów grup odniesienia uzupełniła Maria Łoś (1976), dodając do powyższej typologii pojęcie grupy audytoryjnej (zwanej też grupą oceniającą) czyli grupy, która stanowi dla jednostki swoiste audytorium, „społeczne lustro”, w którym jednostka się „przegląda”, publiczność, której „oczami” jednostka postrzega i ocenia sama siebie, budując zespół jej wyobrażeń o sobie samej, wytworzony na podstawie jej przypuszczeń dotyczących sądów innych o niej.

Innym z kryteriów wyróżniania grup odniesienia może być kryterium interakcji wraz z pokrywającym się z nim częściowo kryterium przynależności (z samej definicji przynależność do grupy wiąże się z częstszymi interakcjami w jej obrębie niż na zewnątrz). Mogą być więc grupy, których jednostka jest członkiem lub grupy zewnętrzne w stosunku do grupy uczestnictwa danej jednostki (w sytuacji, gdy jej wybór jest przez grupę uczestnictwa determinowany, zalecany, potępiany, traktowany neutralnie lub pozostający poza strefą jej możliwej ingerencji albo w sytuacji, gdy sama jednostka pragnie uczestniczyć w takiej grupie, bez względu na to, czy spełnia warunki członkostwa czy też nie).

Ponadto możliwy jest wpływ grup aktualnie istniejących i obecnie oddziałujących, wpływ dawnych grup odniesienia, pozostawiających swój ślad w postaci zinternalizowanych norm i utrwalonych postaw oraz należy uwzględnić grupy przyszłej przynależności, jeśli jednostka oczekuje określonych zmian w swojej sytuacji (jest tu brane pod uwagę kryterium czasu).

Theodore M. Newcomb (1962) – obok Herberta H. Hymana drugi współtwórca teorii grup odniesienia – za kryterium grupy odniesienia przyjął nie: społeczny kontekst postrzegania, nie: formalną przynależność do grupy, lecz znajomość dominujących w niej wartości i norm oraz stopień osobistego zaangażowania w nie. Ten normatywny wpływ, zarówno w dążeniu do akceptacji i odrzucenia reprezentowanych przez daną grupę wartości, wiąże się z kolejnym kryterium – kryterium modalności

s. 125

i podziałem według niego na grupy odniesienia negatywnego i pozytywnego. Grupę odniesienia negatywnego konstytuuje znajomość tych wartości i norm oraz odrzucenie

ich, odcięcie od nich, negowanie ich, natomiast grupę odniesienia pozytywnego – ich znajomość oraz utożsamianie się z nimi i kształtowanie własnych wartości, norm, aspiracji w zgodzie z obowiązującymi w nich standardami.

Wpływ grup odniesienia na jednostkę.

Julia Sowa zauważyła, że to, co w aspekcie indywidualnym nazywane jest układem odniesienia jednostki (w jego trojkiej formie), w aspekcie społecznym można określić jako ethos grupowy, zdefiniowany przez nią jako pewien ogólny układ odniesienia jednostek w ramach pewnej grupy (lub podkultury) rozumiany jako swoista kombinacja cech, wartości, stylów życia, kierunków uczestnictwa itp., które stanowią atrakcyjny przedmiot dążeń i aspiracji, matrycę służącą porównaniu swoich cech i osiągnięć z tymi, które są w niej widoczne, jak też fikcyjne czy realne audytorium, którego oczami członkowie grupy krytycznie spoglądają na siebie i dążą do korygowania niedociągnięć lub osiągania określonych standardów ze względu na spodziewane oceny. Przy analizowaniu grup - silniej niż w przypadku jednostek – jawi się istotność i znaczenie audytoryjnego aspektu układu odniesienia. Mechanizm ponadindywidualnej presji ujednolica zachowania, ogranicza ekspresję indywidualności, pełni funkcję integracyjną i zapewnia kontynuację swoistej tradycji grupy.

Wśród determinant wyboru grup odniesienia należałoby podkreślić po pierwsze ustrojowe i kulturowe zdeterminowanie tych decyzji: wartości kulturowe, obowiązujące normy i wzory, elastyczność granic społecznych, otwartość struktury społecznej (i w jej ramach także charakter poszczególnych grup składowych), ruchliwość społeczna, zjawiska anomii, policentryczny charakter społeczeństwa, korzystny stan komunikacji społecznej, społeczeństwo o znacznym zróżnicowaniu społecznym oraz rozwiniętej współzależności i współpracy jego członków, stwarzające warunki znajomości szerszego środowiska społecznego i kulturowego oraz swobodnego wyboru miejsc społecznych, przyzwolenie na wachlarz wzorów alternatywnych. Po drugie istotne są również determinanty tkwiące w jednostce: poziom świadomości, doświadczenie życiowe, potrzeby, dyspozycje osobowościowe, poczucie własnej wartości, obraz samego siebie, subiektywna ocena własnej sytuacji i statusu społecznego, cele, dążenia, aspiracje, subiektywne postrzeganie mocy danej grupy i stopnia zagrożenia, jakim dysponuje, osobiste zaangażowanie w grupę i przekonanie co do pewnych wartości.

Natężenie presji grupy na jej członków oraz jej wybór jako grupy odniesienia zależy między innymi od takich czynników jak:

- 1) typ grupy (pierwotna / wtórna, formalna / nieformalna, otwarta / zamknięta, własna / obca);
- 2) wielkość grupy;
- 3) jakość i częstość interakcji w grupie;
- 4) przestrzenne rozmieszczenie członków grupy (sąsiedowanie przestrzenne w dużym stopniu skupienia lub w dużym rozproszeniu), stopień przestrzennej i funkcjonalnej bliskości;
- 5) skład osobowy grupy;
- 6) stopień społecznego zróżnicowania w grupie (dotyczy liczby statusów społecznych i ról, które można wyróżnić w organizacji danej grupy);

- 7) zwartość grupy, jedność;
- 8) faktyczny i oczekiwany okres istnienia grupy;
- 9) stopień stabilności grupy, jej zdolność do przeciwstawiania się opozycji z zewnątrz, do utrzymania swojej struktury oraz przechodzenia bez zakłóceń do kolejnych stadiów rozwoju, jej zdolność do utrzymania swego charakteru, swoich strukturalnych i funkcjonalnych właściwości;
- 10) system kontroli normatywnej, zakres, w jakim grupa sprawuje kontrolę;
- 11) przyjęty zakres i stopień swobody zachowań oraz tolerancji dla odmienności i odchyleń od norm grupowych poszczególnych członków grupy;
- 12) komunikacja i łączność w grupie (które pełnią funkcję informacyjno – organizatorską i motywacyjno – inspirującą);
- 13) zakres, w jakim grupa samodzielnie lub w uzależnieniu od innych grup lub instytucji w szerszym społeczeństwie wypełnia swoje funkcje i osiąga wyznaczone cele;

s. 126

- 14) miejsce grupy w społecznym uszeregowaniu ze względu na prestiż i dostęp do kulturowo cenionych nagród,
- 15) zbieżność celów grupowych (formalnych i autonomicznych) z celami, dążeniami, pragnieniami i aspiracjami jednostki,
- 16) atrakcyjność grupy dla jednostki ze względu na kompetencje i możliwość zaspokajania wielorakich potrzeb jednostki,
- 17) atrakcyjność osobista konkretnego członka lub członków grupy,
- 18) możliwość grupy w zakresie karania jednostki, stosowania wobec niej sankcji i środków dyscyplinujących,
- 19) autorytet formalny grupy w oczach jednostki,
- 20) rzeczywisty i oczekiwany (uwarunkowany społecznie i kulturowo) okres trwania uczestnictwa w grupie,
- 21) stopień identyfikacji jednostki z grupą,
- 22) uznanie przez jednostkę grupy jako źródła wiedzy o świecie,
- 23) pozycja społeczna i pełniona rola jednostki w kontekście całego układu pozycji i ról społecznych w grupie,
- 24) osobiste motywacje, system wartości, doświadczenie życiowe, zainteresowania, spostrzeżenia, poglądy, postawy, sądy, oceny, samoocena, osobowość, świadomość i dojrzałość intelektualna poszczególnych jednostek.

Wpływ grupy może przybierać następujące formy:

- przymus (siła, gwałt),;
- dominacja (rozkazy bez groźby użycia siły);
- manipulacja (gdy wywierający wpływ nie formułuje celów wprost);
- wyjaśnianie (przedstawianie alternatywnych kierunków działania);
- wzór do naśladowania (kiedy wywierający wpływ nie zdaje sobie sprawy, że interakcja spowodowała zmianę późniejszych zachowań lub postaw innych ludzi);
- porada (opinie i zalecenia, ale nie rozkazy);

- wymiana (kiedy każda ze stron otwarcie przekształca sytuację tak, aby nakłonić drugą do podjęcia zachowań określonego rodzaju).

Wpływ grup odniesienia normatywnego daje wielorakie psychologiczne, strukturalne, psychologiczne i kulturowe następstwa. Skutkiem pozytywnego i negatywnego odniesienia do grup jest kształtowanie indywidualnych postaw przez normy tych grup i oczekiwania ich uczestników. Konsekwencją zmiany grupy odniesienia jest zmiana postaw i zmiana indywidualnej świadomości. W sytuacji, gdy występowanie psychologicznych przynależności wpływa na organizację obiektywnych przynależności, proces osobistego zaangażowania w wartości grup niewłasnych powoduje tzw. socjalizację antycypującą, której skutkiem jest rzeczywiste członkostwo w grupach dotychczasowego członkostwa intencjonalnego oraz przemieszczanie w strukturze społecznej, zmiana miejsc społecznych i odgrywanych ról. Psychologicznym następstwem są tu subiektywne stany awansu społecznego, zdobywania nowych aspektów osobowości, nowego poczucia własnej wartości oraz szereg negatywnych konsekwencji związanych z awansem i zmianą porządku wyznawanych dotąd wartości. Skutkiem procesu aspirowania do nieswoich grup i przemieszczania w strukturze społecznej są zmiany w obszarze kultury danej społeczności, związane z większą dynamiką, mieszaniem się systemów wartości i ich wzajemnymi oddziaływaniami. Wnoszenie przez nowych członków swoich dotychczasowych biografii społecznych i kulturowych wpływa na przekształcanie istniejących już wzorów grupowych.

Zaangażowanie pozytywne w wartości nieswoich grup, których członkiem jednostka chciałaby zostać, lecz z pewnych względów jest to niemożliwe oraz aspiracje ku nim może w warunkach istnienia nieprzekraczalnych granic społecznych powodować marginalność aspirujących jednostek. W społecznej strukturze marginalność może być zjawiskiem polegającym na istnieniu kategorii grup odznaczających się brakiem określonego miejsca społecznego - wyraźnej przynależności do jakiegoś zespołu społecznego, natomiast w wymiarze psychologicznym zjawiskiem, na które składa się kompleks odczuć związanych z własną osobą, postaw wobec innych i panującego porządku społecznego.

Grupy odniesienia w teorii i praktyce pedagogicznej. Projektowanie, przebieg i efektywność działań wychowawczych, które leżą w centrum zainteresowań pedagogiki, zależy w pewnym stopniu od obranych przez jednostkę grup odniesienia, które wywierając

s. 127

wieloraki wpływ na jednostkę pełnią tu rolę czynników warunkujących proces wychowania.

Pojęcie grup odniesienia może więc znaleźć zastosowanie między innymi w pedagogicznych badaniach:

- znaczenia i siły oddziaływania poszczególnych komponentów środowiska społecznego, grup formalnych i nieformalnych;
- wyznaczników, determinant wyboru grup odniesienia;

- wychowawczych konsekwencji zjawisk wzmocnienia i/lub osłabienia roli i wagi wybranych normatywnych i /lub porównawczych układów odniesienia;
- prognozowania siły i skuteczności zamierzonych i niezamierzonych wychowawczych oddziaływań grup pierwotnych i wtórnych, własnych i obcych;
- formowania konstruktywnych wychowawczo nowych grup odniesienia;
- akulturacji;
- etapów i zakresów procesów socjalizacji - kształtowania i przyswajania określonych wartości, norm, wzorów i umiejętności społecznych;
- procesów podejmowania decyzji;
- procesów formowania, przebudowywania lub utrwalania określonych przekonań, opinii, nawyków, motywacji, aspiracji, orientacji i postaw jednostek, a co za tym idzie – strategii wywoływania lub hamowania określonych zachowań jednostki;
- procesów przejmowania ról społecznych;
- przyczyn i skutków dokonywania ocen jednostki jej własnej sytuacji (gdzie wartości czy wzory innych służą do czynienia porównań);
- skutków samooceny, dokonanej pod wybranym względem w porównaniu z określoną kategorią społeczną jako podstawą porównań, istotnej z punktu widzenia zabiegów wychowawczych oraz funkcjonowania danej jednostki w środowisku społecznym;
- spostrzegania istnienia i stopnia zaspokojenia motywujących działania potrzeb jednostek w sferze biologicznej, psychicznej i duchowej;
- wychowawczych aspektów sposobów przynależności do pewnych grup i charakteru członkostwa;
- indywidualnych skutków przemieszczeń w strukturze społecznej;
- przestępczości nieletnich;
- funkcjonowania społeczności lokalnych, ze szczególnym uwzględnieniem możliwości ich aktywizacji, stymulacji przemian, animacji – ożywiania i uruchamiania sił społecznych tkwiących w tych środowiskach, dzięki którym można dokonywać celowych, racjonalnych przeobrażeń, obejmujących zmiany o charakterze społecznym;
- procesów kontroli społecznej;
- efektów stosowania socjotechnik.

Pojęcie grup odniesienia spotykało się z wieloma stanowiskami krytycznymi, niemniej termin ten zyskał spora popularność i licznych zwolenników. Obecnie można mówić o jego ugruntowanym jego miejscu w naukach społecznych i niemałym dorobku teoretycznym i badawczym. Ciągle jednak pojęcie to stwarza pole do nowych dociekań, inspirowane do wysuwania i weryfikowania kolejnych hipotez oraz formułowania nowych twierdzeń.

Bibliografia:

- Hyman H. H., *The Psychology of Status*, (w:) H. H. Hyman, E. Singer (red.), *Readings in Reference Group Theory and Research*, New York 1968
- Hyman H. H., Singer E., *Indroduction*, (w:) H. H. Hyman, E. Singer (red.), *Readings in Reference Group Theory and Research*, New York 1968

- Kelley H. H., The Functions of reference Groups, (w:) G. E. Swanson, T. M. Newcomb, E. L. Hartley (red.), Readings in Social Psychology. Revised Edition, New York 1952
- Kemper T. D., Reference Groups, Socialization and Achievement, "American Sociological Review", tom 33 1968
- Kowalski S., Socjologia wychowania w zarysie, Warszawa 1979
- Kuhn M. H., The Reference Group Reconsidered, (w:) J. Manis, B. Meltzer (red.), Symbolic Interaction. A Reader in Social Psychology, Boston 1972
- Łoś M., Grupy odniesienia – propozycja modyfikacji zakresu pojęcia, „Studia Socjologiczne” nr 4 1976
- Merton R. K., Teoria socjologiczna i struktura społeczna, przekł. E. Morawska, J. Werstein – Żuławski, PWN, Warszawa 1982
- Mika S., Psychologia społeczna, PWN, Warszawa 1982
- Newcomb T. M., Kształtowanie postaw jako funkcja grup odniesienia, (w:) A. Malewski (red.), Zagadnienia psychologii społecznej, PWN, Warszawa 1962
- Sheriff M., The Concept of Reference Groups in Human Relations, (w:) H. H. Hyman, E. Singer (red.), Readings in Reference Group Theory and Research, New York 1968
- Shibutani T., Social Process. An Introduction to Sociology, Berkley 1986
- Skeris P., Teoria grup odniesienia (studium mechanizmów interakcji międzyludzkich), Lublin 1979
- Sowa J., Teoria grup odniesienia, „Studia Socjologiczne”, nr 4 (7) / 1962
- Stouffer S. A., The American Soldier, Princeton 1949
- Turowski J., Socjologia. Małe struktury społeczne, TN KUL, Lublin 1993
- Zaborowski Z., Podstawy wychowania zespołowego, PWN, Warszawa 1967
- Zaborowski Z., Psychologia społeczna a wychowanie, PZWS, Warszawa 1962
- Ziółkowski M., Znaczenie – interakcja – rozumienie. Studium z symbolicznego interakcjonizmu i socjologii fenomenologicznej jako wersji socjologii humanistycznej, PWN, Warszawa 1981